

Лариса Кочубей

ГРОМАДЯНСЬКА САМОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНЦІВ: ЩО ЗАВАЖАЄ БУТИ ВІДПОВІДАЛЬНИМ ЗА СТАН СПРАВ У СУСПІЛЬСТВІ?

У статті аналізуються основні чинники, які зумовлюють низький рівень громадянської самосвідомості в українському суспільстві. Охарактеризовано суспільнозначущі цінності, які забезпечують участь громадян у суспільно-політичному житті, та визначено основні шляхи підвищення національної свідомості і політичної активності громадян України.

Ключові слова: *громадянська самосвідомість, політична участь, особиста відповідальність.*

Larysa Kochubei. Civil Ukrainian identity: what hinders be responsible for the situation in society? *Is article analyzes the main factors that cause low levels of civic consciousness in Ukrainian society. Characterized socially important values that ensure the participation of citizens in political life and the main ways of increasing national consciousness and political activity in Ukraine.*

Keywords: *civic identity, political participation, personal responsibility.*

Розбудова економічного і духовного фундаменту незалежної держави потребує дослідження усіх важливих чинників становлення та ефективного розвитку державотворчого процесу. Серед таких чинників важливе місце посідає національна самосвідомість як засіб консолідації та інтеграції зусиль нації. Саме усвідомлення державної політичної, громадсько-територіальної спільності, духовно-культурної єдності та історичної спорідненості виступає дієвим чинником соціально-економічних, політичних, духовних перетворень у суспільстві [1]. Необхідним є розмежування понять «національна самосвідомість» та «національна свідомість»: «Національна самосвідомість – вищий рівень національної свідомості, що національна самосвідомість виражає якісні зміни в самій людині та нації. Люди починають усвідомлювати себе як активних суб'єктів історичної творчості, а також визначати свою позицію у національному відродженні й значення своєї діяльності в його здійсненні, самовиражають і самоутверджують себе у цьому процесі» [2].

Так склалося, що для українців проблема самоідентифікації та формування національної самосвідомості ускладнювалася пануванням тоталітарних режимів, заборонаю на все «українське». 22-річчя незалежної державності призвело до пасивності та байдужості українців. Вони втомилися від задекларованих прав і свобод, від тих змін і невизначеності, що характеризують сучасне суспільство, їм надзвичайно хочеться стабільності і визначення подальшого напрямку руху країни. Але рух часу не можна ані прискорити, ані зупинити, і зміна реальної ситуації, вирішення конфлікту, проблемної ситуації залежить виключно від самих українців і тих соціальних процесів, що супроводжуватимуть їх існування протягом життя.

Моральні цінності є системоутворюючою основою національної самосвідомості. Розвиток духовності, національний ренесанс, зміцнення громадянської самосвідомості кожного українця – це основа всіх демократичних перетворень у нашому соціумі. Проблема в тому, що впродовж десятиліть ми багато чого втратили стосовно нашої історії, духовних коренів, національних особливостей та традицій. Український народ упродовж століть не мав власної державності, територіально перебував у складі багатьох іноземних

держав, був поділений між двома найбільш могутніми імперіями, які поступово деформували національні цінності та самосвідомість українців. Нам нав'язували різні принципи організації життя, іншу культуру, інші традиції. Будь-які натяки на організацію власної державності викорінювались. У свідомість українського народу дуже глибоко «засіло» розуміння себе як чогось вторинного, неважливого, здатного виконувати лише найпростішу, найменш престижну та найбільш тяжку і брудну роботу. Впродовж тривалого часу була зросійщена та сполонізована українська еліта, а кращі її представники взагалі були знищені.

Як результат, у свідомості багатьох людей, у тому числі *молоді*, розуміння національної самосвідомості, особистої відповідальності перед суспільством деформоване та розмите.

Якщо «покоління 90-х», яке пройшло через розпад Радянського Союзу і утворення незалежної України, яке пережило всі труднощі, пов'язані з державними перетвореннями, ще якось з цим мириться та має надію на краще майбутнє, то українська *молодь* як менш загартована частина населення є найбільш вразливою до соціальних змін і катаклізмів, котру до певного часу виховували на ідеї світлого майбутнього, втрачає віру в будь-які ідеали та ідеали взагалі. Ця ситуація ускладнюється ще й тим, що сьогодні у молодіжному середовищі можна побачити виразні «західні» тенденції до так званого «космополітизму», замість українського патріотизму.

Нестабільна економічна і політична ситуація в Україні, недовіра до представників влади, державних інститутів, які повинні забезпечувати своєму народові достойний рівень життя, посилює бажання громадян *мігрувати* з держави.

Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою у 2010 році провів опитування, яке показало, що майже половина львів'ян віком до 30 років готові назавжди полишити Україну. Якщо 5-7 років тому вік українського мігранта становив у середньому 40-45 років, то сьогодні – люди з вищою освітою, переважно технічних спеціальностей до 30 років бажають мігрувати з України.

У 2011 році Україна посідала четверте місце в світі за кількістю трудових мігрантів. За словами кандидата медичних наук, психотерапевта Романа Кечура, українці сьогодні сприймають

власну державу як загрозу, від неї відчують страх, агресію, що вбиває будь-які перспективи, життя надії і сподівання [3].

Дослідження з приводу еміграційних настроїв серед молоді України дають підстави стверджувати, що майже 82% респондентів має бажання виїхати з України. З них повернулися б 55%. Не мають бажання виїжджати з України лише 18% респондентів [4].

Громадянська самосвідомість українського населення наразі перебуває на дуже низькому рівні. Відсутність політичної еліти, яка б представляла інтереси народу, а не власні, недосконала законодавча база, невідповідна вимогам сьогодення система державного управління та місцевого самоврядування, відсутність ефективних соціально-економічних реформ – ось основні причини, які гальмують розвиток української спільноти. І це ще не весь перелік.

Так, під час проведення соціологічного дослідження на тему «У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності?» службою Українського центру економічних і політичних досліджень О.Разумкова, які проводилися у червні 2008 р., респонденти відповіли, що у них з'явиться потреба у активній громадській діяльності, якщо:

- «за це будуть платити гроші (21,9%);
- така діяльність принесе конкретну користь мені і моїй сім'ї (31,7%);
- така діяльність буде приносити конкретну користь суспільству (14,8%);
- така діяльність буде сприяти ліквідації цієї загрози (29,2%);
- така діяльність допоможе стати відомою людиною (3,9%);
- інше (5,7%);
- важко відповісти (14,5%)» [5].

З цього дослідження випливає припущення, що українці досить пасивні у громадській діяльності і єдине, що їх може зацікавити у ній, це гроші та страх за своїх близьких. А все це тому, що якщо людина є матеріально незабезпеченою, вона ні про що, окрім цього, не може думати, єдині її думки – як прокормити себе і свою сім'ю.

Говорячи про відчуття особистої відповідальності за стан справ у суспільстві, потрібно зробити огляд економічної політики, яка проводиться понад двадцять років у країні і свідчить про те, що

переважною частиною інтересів українців залишаються економічні. Не може голодна людина думати про додаткові потреби. І оскільки в нашій країні не забезпечуються найнеобхідніші потреби, більшість населення турбується лише про життя більше, ніж про хліб насущний [6].

Під час опитування українців, «Що є важливим для успішного розвитку України?», вони відповіли [7]:

Табл.1

	Так	Ні	Важко відповісти
Зведення до мінімуму втручання держави в економічні процеси	40,6	27	32,4
Поява сильного лідера, який має широкі владні повноваження	62	18,4	19,5
Забезпечення свободи підприємницької діяльності	70,5	9,2	20,3
Розвиток ринкової економіки	76,5	6,4	17,0
Втілення ідей рівності та справедливості	88,4	4,8	6,8
Гарантування державою соціального захисту громадян	96,3	0,9	2,8
Створення правової держави	91,7	1,1	7,2

З цього можна зробити висновки, що громадянам України не вистачає соціального захисту та справедливості з боку держави.

Протягом 9–19 лютого 2012 року КМІС (Київський міжнародний інститут соціології) провів всеукраїнське опитування громадської думки. Методом інтерв'ю було опитано 2031 респондента, що мешкає в усіх областях України (включно з містом Києвом) та в Криму, віком від 18 років.

Найбільше українців турбують:

- Зростання цін на харчові продукти – 58%
- Зростання цін на комунальні послуги – 54%
- Втрата роботи – 34%

- Несвоечасна виплата зарплат та пенсій – 32%
- Втрата здоров'я – 30%
- Поглиблення економічної кризи – 27%
- Зростання корупції – 27%
- Розгул злочинності – 20%
- Побоювання за долю рідних та близьких – 19%.

Найменше українців турбують:

- Співпраця України з НАТО – 1%
- Міжцерковні проблеми – 2%
- Територіальні претензії з боку країн-сусідів України – 3%
- Поглиблення співпраці з Євросоюзом – 3% [8].

З цього дослідження можна зробити висновок, що українське населення зовсім не турбують проблеми України міжнародного та політичного характеру. Про яку громадянську самосвідомість і особисту відповідальність українців можна говорити, якщо вони перебувають на найнижчому рівні задоволення власних потреб за пірамідою Маслоу? Немає сенсу відтворювати всю піраміду, адже українське населення турбує лише те, як прожити від зарплати до зарплати.

Люди не відчувають себе захищеними і щасливими у власній державі. Опитування КМІС показало, що рівень щастя суттєво зменшився в період 2011–2012 року. Так у 2011 році щасливими себе почували 63% опитаних українців, а в 2012 – 53% [9]. Якщо розглядати 2012 рік, можна помітити, що кількість щасливих і задоволених життям людей, з одного боку, і незадоволених життям та нещасних, з іншого, приблизно однакова. Тобто, суспільство поділяється на незадоволених життям повністю і незадоволених із певними сподіваннями на майбутнє. А якщо говорити про те, наскільки люди впливають на своє життя, бачимо, що середній бал за десятибальною шкалою становить 5,42, – тобто впливають на своє життя люди «наполовину», але з тенденцією до зростання свого впливу на обставини. Таким чином, дані демонструють дуже повільну зміну свідомості суспільства, надію людей на власні сили.

Аналізуючи діаграму(1)[10], можемо зробити висновки, що за відсотковим співвідношенням у населення переважають настрої негативні, а також відчуття невпевненості та тривоги. Це є наслідком політичної та соціально-економічної ситуації, яка

перебуває на занедбаному рівні. Звичайно, коли у суспільстві така картина настрою, то ми не можемо говорити про високий рівень громадської свідомості.

Діаграма 1

На жаль, зазобоване за допомогою ЗМІ населення не має бажання брати активну участь у громадському житті, а тим більше відстоювати свою позицію, тому що останньої просто не існує.

Для прикладу подаємо цікаву для дослідження методичку, яка використовується у мас-медіа. Під час аналізу певної події автор програми подає на свій власний розсуд декілька варіантів коментарів того, що сталося, або подальшого розвитку події з аналізом даних, фактів, документів, висловлювань конкретних політиків з цього приводу. Але варіанти добираються автором телепередачі тенденційно, для того щоб ввести до свідомості слухача наперед запланований «правильний» висновок. Для цього підтверджуюча інформація щодо «непотрібних» варіантів буде представлена доволі слабкою, а «потрібний» варіант буде підживлюватися «конкретним» фактажем. Усе це супроводжується відповідними коментарями ведучого і наприкінці теми, як правило, ставиться риторичне запитання. Цей приклад впливу можна вважати одним із найпрофесійніших прийомів маніпуляції свідомості на українському телебаченні. Але більшій ефективності таких програм сприяє

довіра громадян до самої постаті ведучого та вплив його харизми, а перешкоджає недовіра до українського телебачення. Зовсім протилежним підходом на телебаченні є трансляція подій «наживо» і «без коментарів», що дає глядачеві можливість скласти свою власну думку про побачене на телеекрані. На жаль, на сьогодні таких телепрограм не так і багато, а більшість телевізійного ефіру займає перший наведений вище тип.

Наведені приклади повністю підтверджують думку про те, що головною метою існуючого режиму є знищити громадську думку цілком і повністю. Звідси і мовні закони, які не лише не розширюють права нацменшин, а, в першу чергу, не дають розвиватися державній мові. До цього варто додати також останні події, а саме – провладну «антифашистську» акцію, яка має на меті запламувати і ототожнити все українське з фашистським. Для прикладу про низький рівень громадської свідомості подаємо журналістське розслідування програми «Гроші» (1+1) від 19 травня 2013 року. Події відбуваються на цій-таки «антифашистській» акції. Журналіст з прихованою камерою записується в лави мітингувальників, які, як і очікувалося, заробляють на подібних акціях гроші. Тобто, самі ж українці продають свою ідентичність за якихось 15 гривень за годину. Хоча журналіст все-таки знаходить не проплачених мітингувальників – ветеранів війни. Але на цьому розслідування не закінчується, на сусідній площі у цей же час проходить акція опозиції «Вставай, Україно», де журналіст теж фіксує ідентичну картину, тільки на місці ветеранів група свідомих українців з написом на грудях «Я стою не за гроші». Потім журналіст запропонує учасникам протилежних таборів змінити акцію за гроші і, звісно отримає згоду. Зауважимо, що завдяки такому журналістському розслідуванню ми можемо з середини побачити весь процес зомбування населення. Якщо ж уявити, що в телеефірі мільйони українців побачать лише гарну картинку велелюдної акції, то, звісно, саме це і сформує їх думку про нинішні події. Також наголосимо ще на тому, що ось ті «непроплачені» громадяни і становлять те малочисельне свідоме населення з високим рівнем громадської свідомості. Соціологи вже давно дослідили, що саме ці декілька відсотків свідомого населення

України, які не бояться відстоювати свою громадську позицію, активно проявляють інтерес до політичної ситуації в державі. Так, фондом Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва [11] у 2010 р. було проведено соціологічне дослідження «*Молодь Азербайджану, Росії та України: спільне та відмінне (2002-2010)*», що засвідчило, що для молоді України не властивий значний інтерес до політики. Значною мірою цікавляться політикою лише 8% українців. Серед українців більше тих, хто виявив середню міру зацікавленості політикою (40% – стільки ж, скільки було й у 2002 році). Зовсім не цікавиться політикою 23% українців. Проте навіть цей поміркований інтерес має в основному теоретичний характер і не знаходить вияву у практичній площині. В українців участь у різних формах громадянської активності мізерна. Порівняно з 2002 роком, в Україні не зросла кількість тих, хто брав б участь у діяльності бодай однієї громадської організації (у 2002 році в країні не брали участі у діяльності громадських організацій 90%, у 2010 – 88%). Максимальна участь, як і у 2002 році, припадає на молодіжні організації в Україні – у їх діяльності бере участь 2,3% (у 2002 році – 2,5%) українців.

Безпосередньо політикою займається мізерна частина молодих людей – 0,8% українців. І тих, хто відповів, що займеться політикою у майбутньому, теж небагато – у цьому впевнені 5% українців. Відповіли, що, скоріше за все, це зроблять – 10% українців (як і було 2002 року). Це ж саме опитування показало значне зменшення рівня довіри до навчальних закладів (з 78% – 2002 р. до 42% – 2009 р.), до медичних закладів (з 61% – 2002 р. до 43% – 2009 р.), прокуратури (з 39% – 2002 р. до 21% – 2009 р.), судів (з 37% – 2002 р. до 22% – 2009 р.), міліції (з 29% – 2002 р. до 18% – 2009 р.), державних установ (з 35% – 2002 р. до 34% – 2009 р.), парламенту (з 22% – 2002 р. до 7% – 2009 р.), Президента (з 21% – 2002 р. до 7% – 2009 р.), ЗМІ (з 67% – 2002 р. до 50% – 2009 р.).

Отже, простежується наступна тенденція: чим більше людина залучена до певної сфери діяльності, тим менше вона замислюється про сенс життя, – у неї цей сенс є, і вона, швидше всього, замислюватиметься над тим, які нові цілі перед собою ставити. За

даними Інституту соціології НАНУ, 83% не належать до жодної з громадських організацій, асоціацій чи об'єднань. Наше відчуження від інтересів і забезпечує спокій на вулицях та безлад у владних структурах.

Характер громадсько-політичної участі визначається такими показниками, як:

- політична ефективність – оцінка громадянами своєї змоги впливати на рішення влади;
- політична компетентність – наявність у індивіда політичних знань та досвіду, необхідних для участі в політичному процесі;
- інтерес до політики;
- довіра громадян один до одного;
- довіра населення до громадських і державних інститутів;
- громадянська відповідальність – відчуття особистої відповідальності щодо стану суспільних справ.

Активність участі громадян у суспільно-політичному житті також залежить від ступеня поширеності у суспільстві патерналістських установок, екстернальних орієнтацій (суб'єктивна впевненість у тому, що все у житті залежить переважно від зовнішніх обставин), а також від ступеня суб'єктивної важливості для населення політико-громадянських цінностей [12].

Протягом останніх років простежується тенденція до зниження низки політико-культурних показників громадсько-політичної участі населення України. Так, політична ефективність населення, найвищі показники якої були зафіксовані у 2005 р., зменшилась і нині майже досягла рівня початку 2000-х р. За п'ять років кількість українців, які вважають, що не можуть впливати на рішення уряду, зросла майже на 7 %. Зменшилась і впевненість населення щодо своєї змоги контролювати місцеву владу (14,4 % у 2010 р. проти 17,2 % у 2005р.) суспільства [13].

Зберігається переважна орієнтація масової свідомості на матеріалістичні цінності. Для більшості українців найбільш значущими є такі цінності, як «стабільність», «порядок» та «матеріальний добробут» (Табл.2). Динаміка цінностей публічної сфери українського соціуму за 2003–2012 (1-5 балів)

Таблиця 2

Публічні цінності	2000	2003	2006	2009	2012
1. Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	4,41	4,31	4,33	4,23	4,07
2. Сприятливий морально-психологічний клімат у суспільстві	4,69	4,21	4,18	4,16	4,01
3. Державна незалежність країни	3,60	4,07	3,98	3,63	3,91
4. Національно-культурне відродження	3,80	3,94	3,82	3,57	3,75
5. Свобода слова	3,16	3,90	3,72	3,57	3,77
6. Демократичний розвій України	3,28	3,85	3,90	3,66	3,82
7. Соціальна рівність	4,16	3,63	3,72	3,61	3,92
8. Демократичний контроль рішень влади	2,99	3,45	3,50	3,33	3,53
9. Можливість підприємницької ініціативи	3,10	3,43	3,27	3,26	3,40
10. Участь у політичному житті	1,90	2,67	2,69	2,46	2,78
Сумарна середня	3,51	3,75	3,71	3,55	3,70

Становлення української державності у всіх її аспектах (соціально-економічному, політичному та культурно-етичному) вимагає якісно нового підходу до розв'язання проблеми виховання громадянської самосвідомості молоді, надання пріоритетності та об'єднання зусиль державних органів, громадських організацій, педагогічної науки у визначенні змісту та основних напрямів здійснення державної програми громадянського виховання.

Причиною недостатньої сформованості громадянської самосвідомості молоді є : не розроблена система громадянського виховання молоді у сучасних умовах, неефективне використання засобів національного мистецтва у навчально-виховному процесі школи і недостатній теоретичний та практичний рівень підготовленості майбутніх учителів до розв'язання цієї проблеми Основними компонентами у дослідженні громадянської свідомості, на нашу

думку, мають бути: пізнавальний (наявність світогляду громадянина України, що включає систему знань та норм і правил поведінки у суспільстві); державно-патріотичний рівень національної свідомості; емоційно-пізнавальний (сформованість національних та патріотичних почуттів); занепокоєння проблемами національного державотворення; сформованість системи цінностей, що виявляється в ставленні особистості до явищ матеріальної і духовної культури; здатність оцінювати прояви сучасного суспільного життя, свою поведінку та інших; праксеологічний (здатність застосовувати знання та вміння в різних видах діяльності, дотримання норм і правил поведінки в родині та суспільстві); взаєморозуміння, взаємоповага до інших націй, прагнення до соціальної творчості.

Розвиток української незалежної, демократичної, правової держави потребує об'єднання зусиль нації, сформованої національної самосвідомості, яка забезпечує духовну та ідеологічну основу функціонування держави. Для того, щоб повноцінно жити і впорядкувати своє життя, виступати в ролі безпосереднього «творця історії», українська спільнота повинна мати цілісне уявлення про себе, свої потреби, інтереси та завдання через призму національних цінностей та ідеалів, усвідомлювати своє місце і роль у світовій політиці. Високий рівень національної самосвідомості зумовлює соціальну і політичну активність народу, виступає тим нездоланим «духом», завдяки якому успішно вирішуються назрілі у суспільстві питання державотворення.

На нашу думку для підвищення національної свідомості перш за все необхідна постійна ініціатива держави щодо освіченості громадян, чітке формулювання позицій національних лідерів, активне залучення молоді у всі ці процеси. По-друге – створення великої кількості організацій, які на добровільних основах змогли б реально підвищувати свідомість молоді і, таким чином, виховувати відчуття відповідальності за стан справ у суспільстві. Ми — нація, яка здатна сприймати інформацію, формувати позицію, відстоювати свої інтереси.

Національна самосвідомість виступає творцем ціннісних орієнтацій народу, його різних соціальних груп і верств. Знання про те, хто Ми є, нерозривно пов'язане зі знанням і можливими відповідями на питання про здатність і шляхи політико-культурної державотворчої діяльності. Акт національного самоусвідомлення

багато в чому визначає подальшу мотивацію та сферу прикладання сил у державотворчих процесах. Більшість молодих людей зводять національну свідомість до однієї або декількох її форм. Вона ще не набула розвиненого характеру й не переросла у вищий рівень – національну самосвідомість. Найгіршим є те, що ці вартості здебільшого не перетворилися на глибинні внутрішні переконання й не виступають спонукальним чинником волі і установкою до дії. На сьогодні є величезна потреба у вихованні самосвідомості молоді та формуванні цінностей, яку слід подолати за допомогою навчальних закладів та державної політики. Таким чином, одним з основних завдань суспільства є визначення принципів формування сучасної молодіжної політики у контексті розвитку громадянського суспільства задля перетворення молодіжної активності на дієву складову самоорганізації українського суспільства.

Політико-громадянські цінності, які забезпечують участь громадян у суспільно-політичному житті, поки що посідають останнє місце в ієрархії суспільно-значущих цінностей. Їх наразі вважає дуже важливими лише кожен п'ятий українець. Утім, за роки незалежності значущість деяких демократичних цінностей для українців зросла. Зокрема, помітно зріс рейтинг цінності «демократичний розвиток країни», яка з периферії ціннісної системи громадян перемістилась у групу цінностей середньої важливості. Цінність «участь у діяльності політичних партій і громадських організацій» хоча й залишається на периферії масової свідомості, проте її суб'єктивна важливість, порівняно із 1991 р., підвищилась [14].

1. Бергер П., Социальное конструирование реальности. / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995.

2. Черниш Н. Стан національної самосвідомості студентської молоді / Н. Черниш // Політологічні читання. – 1992. – №1. – С. 33.

3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.credo-ua.org/2011/03/42283>

4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=92285

5. У якому випадку у Вас може з'явитися потреба в активній громадській діяльності? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=369.

6. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-х т. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. – Т.2: Таблиці і графіки / За ред. Головахи Є., Шульги М. — С.22.
7. Що є важливим для успішного розвитку України? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=336.
8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=88&page=2>
9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=84&page=2>
10. Українське суспільство в шоці чи в шоколаді? // Дзеркало тижня. – 2012. – 3 серпня.
11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/publications/articles/bek4_.htm
12. Політична культура сучасної України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-912.html>
13. Люди розчарувались не в ідеалах Майдану, а в їх нездійсненні // Голос.ua. – 2011. – 28 листопада.
14. Прес-реліз: 20 років моніторингу: зміни у суспільній свідомості населення України; Інститут соціології НАН України (за інформаційної підтримки Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва); Опитування Центру Разумкова. Посилання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=196